ցայգապաշտօն ընելէն ետքը՝ ձայնաւոր պատարագ մ'ևս կը մատուցանէ։ Ի ձայն խորհուրդ խորին խորհրդաւոր երգին կ'արթըննայ ուրացեալներուն խիղճը, կը յիշեն իրենց պապերու և մամերու հաւատքը, և խուռներնթաց կ'ուզեն ներս մտնել։ Սա կ'ուզէ արգիլել անոնց մուտքը. բայց ի զուր։ Աւետարանի ժամանակ, կը մեկնէ զանի, հազարացւոց լեզուով, շրջակայ գիւղերէն հոն եկող ժողվրդեան, յիշեցնելով իրենց նախնեաց սուրբ կրօնքն և կրօնական պարտքերը։ Եւ ապա սաստիկ զգածուած կը փութայ մեկնիլ անտի, զի հալածանաց ժամանակ ըլլալով կրնային ձերբակալել զինքը՝ իբր փոանց։

Ինճիճեան ախսոս որ Համշէն գաւառի տաճկացած 20–22 գեղերէն միայն Խեւակի բնակչութիւնը նշանակած է, 200 տուն. սակայն աւելի բազմաբնակ գիւղեր ալ կային, ինչպէս, օրինակի համար, Պաշհամշէն և յիշեալներէն շատերը։ Արդ՝ հաշուելով մերձաւորապէս իւրաքանչիւր գեղ 200 տունք, և տուն գլուխ միջին հաշուով 10 հոգի, — դիտելով որ ըստ հայկ. նահապետական սովորութեան այսօր իսկ հայ գիւղօրէից մէջ դեռ կան տուներ, որոնց գերդաստանը կը հասնի նաև 20ի, 30ի և 40 անձանց, — կ'ունենանք 44,000 հոգի տաճկացած հայեր նոյն գաւառին մէջ։

ԵՐԶՆԿԱՑ գաւառին համար կը գրէ (Հտ. Ա. եր. 98) «Ըստ ոմանց առելոյ յառաջագոյն ունէր 250 գիւղօրէս. և թէ բնակիչք գաւառիս յազգէս Հայոց ի սկզբանէ անտի, էին արք կորովիք և քաջասիրտք . . . բայց այժմ ի պատճառս կեղեքելոյ իշխանաց՝ ամայացեալք են, և կամ...»։

Խօսելով (Հտ. Բ. եր. 284–289) ՍԵԲԱՍՏՈՅ կամ ՍԻՎԱՍ նահանգի գիւղերէն մեծագունին Զառայի մասին՝ կը գրէ «Յորում էին իբրև 300 տուն հայք. սար էր տիրացու Յովսէփն, որոյ դարձեալ ի տաճկութիւն, եղև փաշայ Սեւառոյ։ Յորոյ օրինակէն յորդորեալ և այլոց ոմանց դարձան ի տաճկութիւն, ակն ունելով հասանել պատուոյ առ ի նմանէ։ Այլ անտի և այսր բազումք յոլինչ ասիրս նաև ի բարկանային իսկ՝ դարձան ի տաճկութիւն. ուստի բազում գտանի անդէն խառն բնակութիւն տաճկաց՝ ընդ քրիստոնէից Հայոց. այսինքն՝ այրն քրիստոնեայ, կինն տաճիկ, կամ ընդհակառակն։ . . . Այժմեան փաշայք Սեւառոյ են ի տոհմէն՝ որք գոլով ի Զառա գեղջէն Սեւառոյ, կոչին Զառացիք։ Հաւ սոցա էր տիրացու Յովսէփ յեկեղեցին Զառայի, յաւուրս Սուլդան Մուստաֆային Բ.ի. որոյ դարձեալ ի տաճկութիւն՝ ընկալաւ զփաշայութիւն Սեւառոյ, և կոչեցաւ Եուսուֆ փաշայ. զկնի նորա նստաւ որդի նորա Օսման փաշայն. ապա որդի Օսմանին՝ Մէհէմէտ փաշայն՝ յաւուրս Եղիազար առաջնորդին Սեւառոյ. ապա Ճէյգող փաշայն՝ եղբայր Մէհէմէտին, և այլք ըստ կարգի»։ Յակոբ եպիսկոպոս Երևանու, — որ 1601ին կը գտնուէր ի Հռոմ, — կը յայտարարէր առ Ճէրարտոս Վօսսի, թէ գիւղօրէք համօրէն գաւառին են իբր 300. և քաղաքին բնակչաց թիւն իբր 15 հազար տուն կը հաշուէր։ Իսկ Ինճիճեան կը յարէ, թէ «Այժմ ասին լինել 10 հազար. յորոց իբրև 2,000 տունք են յազգէս Հայոց. իսկ մնացեալքն տաճկաց. իսկ Յոյնք 9–10 տուն միայն։

(Շարունակելի) Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՔԱՋԱՍԻ՞ՐՏ ԹԷ ՎԱՏԱՍԻՐՏ

Ուրախ եմ, որ Պ. Մեղու Շիրակայ «Կոչնակ»ի մէջ հրատարակած՝ դրամագիտական յօդուածներս ուշադրութեան առած է, և «Բազմավէպ»ի ներկայ տարւոյ Յուլիսի պրակով (եր. 223–224) իր դիտողութիւնը կ'ընէ Մեծն Տիգրանի որդւոյն և յաջորդին՝ Արտաւազդի մասին արտայայտած «վատասիրտ» մակդիրիս առթիւ։

Մէկդի թողլով Պ. Մեղուի ինծի տուած պատմական և լեզուական դասերը, — որոնց համար անհուն կերպով շնորհակալ եմ, — կ'ուզէի իմանալ, թէ ո՞ւր տեսեր է որ «Բազ-

© National Library of Armenia

« մաջեանն կարդալով Անտոնիոսի գլուխը « բոլորող փորագրութիւնն... հետևցուցեր « է թէ Արտաւազդ վատասիրտ թագաւոր « մը եղած լինի »։

Կամ այն է որ Պ. Մեղու իմ յօդուածս անճամբ չէ կարդացած, և կամ կարդացած է բայց իր կողմէ այս տեսակ մեկնութիւն մը տալ ուզած է, չեմ գիտեր ինչ նպատակով։

Եւ աւելին կայ։

Պ. Մեղու այս սխալ եզրակացութեան պատասխանելով կը բացագանչէ. « Ոչ. ճիշդ պատմութիւնն՝ նոյն իսկ Ցոյն, Հռովմէական աղբիւրներէ հակառակը կը հաստատեն. Արտաւազդը աչալուրջ, քաղաքագէտ, պատուոյ խօսքի տէր մէկն է, քաջասիրտ թէ պատերազմի և թէ գերութեան մէջ »։

Երանի՜ թէ այնպէս ըլլար, և ես սիրով եւ պիտի առնէի Արտաւազդի մասին բրած ամբաստանութիւնս։ Բայց Պ. Մեղուի յիշած « նոյն իսկ Ցոյն, Հռովմէական աղբիւրներէ » գիտենք, թէ Արտաւազդ ԴԱՒԱՆԱՊ է իր դաշնակցին՝ Անտոնիոսի, ուր Ցոյն թէ « պատուոյ խօսքի տէր մէկն է, քաջասիրտ », են...։

Ստրաբոն և Պլուտարքոս, դէպքիս գլխաւոր աղբիւրները, այս եզրակացութեան կը յանգին դժբախտաբար։

Ահա թէ ինչ կ'ըսէ Ստրաբոն.

« Տիգրանի յաջորդը՝ Արտաւազդ, որքան ժամանակ որ Հռոմայեցւոց բարեկամ մնաց՝ բարգաւաճեցաւ. բայց երբ Անտոնիոսի Պարթեւաց դէմ մղած մեծ պատերազմին ժամանակ Արտաւազդ ասոնց հաճելի ըլլալու համար անոր դաւաճանեց, իր մեղքը սուղ կերպով քաւեց »։ (Ստրաբոն, ԺԱ. 15։)

Ահա Պլուտարքոսի խօսքերն ալ.

Պարթեւաց դէմ պատերազմի կ'երթար Անտոնիոս, որուն « վեց հազար ձի և եօթը հազար հետեակ մարդ բերաւ Հայոց Արտաւազդ թագաւորը,... իր դաշնակիցը։» բայց Անտոնիոսի սխալ մէկ քայլին պատճառով երբ պատերազմը գէշ կերպարանք ստացաւ, « Հայոց Արտաւազդ թագաւորն Անտոնիոսի գործոց վիճակէն յուսահատ՝ իր զօրքը վերցնելով ետ քաշուեցաւ, չնայած որ ինք եղած էր պատերազմին զըլխաւոր պատճառը »։ (Պլուտարքոս, Անտոնիոս, 37)։ Արդ, Անտոնիոս՝ գրեթէ պարտուած՝ Պարթեւաց երկրէն հեռացաւ։ « Այն ատեն միայն բացայայտ կերպով տեսնուեցաւ թէ հայազգի Արտաւազդն է որ արգելք եղաւ հռոմայեցի զօրավարին փառքին որուն կրնար սպասել նա այս պատերազմէն. վասն զի եթէ Անտոնիոսի հետեւէին Արտաւազդին Մարաստանէն բերած տասնըվեց հազար (այսպէս) ձիաւորները, որոնք Պարթեւաց ձեռով զրահաւորուած էին և անոնց դէմ մարտնչելու վարժուած, երբոր Հռոմայեցիք թշնամիները փախուստի մատնէին՝ այս Հայերը զանոնք պիտի հետապնդէին և անոնց խորտակումէն ետք վերստին միացումն ու յաճախակի յարձակումը պիտի արգիլէին »։ (Պլուտ. Անտոն. 50)։

Ցեսա՞ք հիմա, ինչպէս « պատուոյ խօսքի տէր մէկն է» եղեր Արտաւազդ...։

Պատուական ընթերցողներս վերի վկայութիւնները կարդալէ ետք՝ յուսամ թէ շատ չպիտի տեսնեն Արտաւազդին տուած « վատասիրտ » ածականս։

Պատերազմի դաշտին վրայ նահանջող զինուորը՝ պատերազմական համազգային օրէնքով մահուան կը դատապարտուի և հրացանազարկ կ'ըլլայ։

Ինչ է տարբերութիւնը Արտաւազդի բռնած ընթացքին և պատերազմի դաշտէն փախող դասալիք զինուորի մը։

Ստրասբուրգ. Կ. Ց. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

© National Library of Armenia